

З ПРАКТИКИ ПОШУКУ ВІЙСЬКОВОГО ПОХОВАННЯ НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ, ЩО НИНІ НЕ ІСНУЄ

Воєнна реальність, яка впродовж останніх чотирьох років вирує на теренах України, вкотре спонукає українське суспільство вирішувати питання, пов'язані з наслідками бойових дій, зокрема з обліком загиблих, похованням полеглих бійців та увічненням їхньої пам'яті. Такі цілком природні й на перший погляд нескладні у виконанні питання (морально-психологічний аспект цих завдань автор «опускає» навмисно) можуть стати по-справжньому нерозв'язаними проблемами, якщо не брати до уваги досвід із дослідження Другої світової війни. Статистично-гуманітарні виміри воєнної історії є наріжним каменем «історичної пам'яті про війну» будь-якого періоду, тому потребують наукового аналізу й вивчення.

Під час Другої світової війни лінія фронту двічі «пройшлася» українською землею: від заходу до сходу (1939–1943рр.) та у зворотному напрямі (1943–1944рр.), охопивши всю її територію і залишивши на ній свої важкі відбитки. Такими «воєнними слідами» стали й братські та індивідуальні могили військовослужбовців Червоної армії, які донині є головним об'єктом пошуку для родичів загиблих, істориків та небаждужих до минулого країни громадян.

Місця військових поховань зазначалися в первинних облікових джерелах (*Донесення про безповоротні втрати військових частин, документи госпіталів та медсанбатів, Накази про виключення зі списків офіцерського складу, документи з обліку військовополонених*) та

спеціальними позначками відображалися на окремих картах-схемах – обов'язкових додатках до Донесення про втрати військової частини.

У попередній статті, присвяченій методиці пошуку військового поховання, ми розглядали метод з умовною назвою «пошук за однополчанами», який базується на зіставленні інформації про долю бойових побратимів, загиблих в один період і похованих разом¹. Такий «порівняльний аналіз» є найбільш поширеним пошуковим інструментом і також допомагає у випадках, коли потрібно *встановити місце упокою воїна, похованого в населеному пункті, якого нині немає на карті України*.

Метою пропонованої статті є опис дослідження означеного змісту.

Ми вже акцентували увагу на складнощях дослідницької роботи, спричинених недоліками в обліку втрат військовослужбовців і післявоєнною практикою «благоустрою та впорядкуванням військових поховань». Тому в пропонованій роботі ми не повторюватимемо викладене раніше, а лише висвітлимо так звані «камені спотикання», на які часто наштовхуються пошуковці (утім це не пов'язано з воєнними діями). Серед таких питань: «зникнення» населених пунктів через знищення їхньої території у повоєнний час (наприклад, під час затоплення водами ГЕС) або «перехід» села чи містечка до іншої області або району (через зміни в адміністративно-територіальному поділі).

Також ми охарактеризували основні *архівні джерела*, на підставі яких відбувався облік втрат військовослужбовців та вносилися прізвища полеглих воїнів до списків військових поховань. Тому обмежимося лише оглядом *додаткових* документальних і довідкових матеріалів, які використовують музейники під час пошуків у зазначеному напрямку.

¹ З досвіду наукового пошуку зі встановлення місця поховання воїна // Інтернет-сайт Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс / Методика.

Після *першого етапу* дослідницької роботи (над первинними обліковими джерелами), у процесі якого відбуваються пошуки інформації про місце поховання загиблого воїна, науковець переходить до *другого етапу*: з'ясування наявності конкретного прізвища в сучасних списках зазначеного захоронення.

Доволі часто саме на цьому етапі виникає прикре непорозуміння, викликане відсутністю не лише самого поховання, а й населеного пункту, в якому воно мало б бути. У такому разі науковцям доводиться звертатися до *додаткових* матеріалів, зокрема:

«Довідників адміністративно-територіального поділу» Української РСР за період 1940–1987 рр. (з позначкою відповідального за видавництво – «Інформаційно-статистичний відділ при Секретаріаті Президії Верховної Ради Української РСР») та незалежної України (з позначкою відповідального за видавництво – «Верховна Рада України»)². Останнє наявне видання охоплює устрій та зміни в адміністративно-територіальному поділі України станом на 1 січня 2012 р.³ Цей довідник складено за офіційними матеріалами Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських рад.

Науковці музею також використовують довідники зазначеної тематики інших видавництв, зокрема ДП «Державний картографо-геодезичний фонд України», які у своїй роботі спираються на дані «Чергової довідкової карти України», електронного довідника Верховної Ради України та офіційних матеріалів, одержаних від обласних та Київської і Севастопольської міських рад.

Такі посібники містять інформацію (станом на конкретний рік) про адміністративно-територіальний поділ областей, районів, міських,

² У минулі роки офіційний довідник видавався Верховною Радою у 1947, 1962, 1969, 1973, 1979 і 1987 роках.

³ Україна. Адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.) / Верховна Рада України; заг. ред. В.О. Зайчука; відп. ред.. Г.П. Скопненко; упоряд. В.І. Гапотченко.– К. : Парламентське видавництво, 2012. – 784 с.

селищних і сільських рад, відображають зміни, які відбулися після укладання попереднього довідника. У таких виданнях надаються загальні відомості про кожну область держави, виокремлено міста зі спеціальним статусом (Київ, Севастополь), надано інформацію про рік віднесення до категорії міст і селищ міського типу, адміністративне значення населених пунктів тощо.

На початку розділів про кожну область представлено таблиці, у яких подано найменування районів і районних центрів; їхньої території; кількість міст, селищ міського типу і сільських рад, підпорядкованих району; назви найближчих залізничних станцій і відстань від них до обласного центру.

Важливо, що у довідниках викладено список *усіх населених пунктів* у межах кожного району, міської, селищної і сільської рад. У таких виданнях обов'язково представлено алфавітні покажчики нових і старих найменувань, а також населених пунктів, об'єднаних з іншими населеними пунктами, включених у межі міст та інших населених пунктів або знятих з обліку після останнього видання.

Ці дані мають неабияке значення для пошукової роботи, оскільки інформація про місце народження або поховання, яка зазначена в документах з обліку втрат воїнів станом на довоєнний і воєнний період, може не збігатися із сучасною.

Вкрай важливими для дослідників є «*Карти довоєнного, воєнного та післявоєнного періодів*» території України та інших країн-учасниць Другої світової війни, оскільки на географічній мапі певної території зображено розміщення, стан і зв'язок різних природних і суспільних явищ, їх зміни в часі, розвиток і переміщення відповідно до призначення даної карти.

За допомогою картографічних проєкцій можна отримати не лише дані про стан, розміри та форми зображуваних об'єктів, а й охопити

єдиним поглядом значну (необхідну) частину поверхні, відтворюючи при цьому на мапі (в бажаному масштабі) усі ці об'єкти.

У військовій справі карти є основним джерелом інформації про місцевість і неодмінним інструментом для управління військами та організації їхньої взаємодії. У ході війни, зокрема під час бойових дій, виникає потреба у відображенні на карті інформації про стан військ протидіючих армій, їхній склад, про пункти дислокації або займані позиції, а також напрямки просування та удару.

В українському картографічному просторі популярністю користується портал «Старинные карты Украины» (назва рос. мовою) (<http://freemap.com.ua/>), на якому викладено найбільшу колекцію карт України: від царських і австрійських дореволюційних до сучасних супутникових знімків (детального і загального масштабів). На сайті також розміщені карти територій Європи та колишнього Радянського Союзу періоду Другої світової війни, виконані німецькими, польськими та американськими фахівцями з картографії.

Не можна обійти увагою один із найбільших фондів картографічних зображень, який зберігається в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Наразі співробітники зазначеної установи відсканували та систематизували понад 100 тисяч військових карт, вміщену інформацію з яких увели в базу даних дислокації всіх зазначених на них військових частин (<https://pamyat-naroda.ru/>).

Не менш значним для науковців є електронний ресурс – <http://www.etomesto.ru/>, на якому представлені старовинні карти різних регіонів Росії, території України, Білорусі, Молдови, Казахстану, країн Прибалтики і Кавказу (частково). Дослідники можуть переглянути і порівняти (у режимі онлайн) старі карти та накласти їх на сучасні.

Зазначені Інтернет-банки допомагають пошуковцям розв'язати складні задачі щодо розташування об'єктів різних категорій, починаючи з

конкретного населеного пункту і закінчуючи «географічною висотою», біля якої загинув і був похований розшукуваний борець.

Отже, після опрацювання додаткових довідникових джерел і з'ясування причин відсутності предмета пошуку (зокрема, населеного пункту) науковець проводить повторні пошуки місця упокою загиблого, використовуючи наявну інформацію про долі та поховання його однополчан. Опис цього алгоритму пошуку детально розглянуто в попередній статті «З досвіду наукового пошуку зі встановлення місця поховання воїна», яку можна знайти на сайті музею в розділі «Методика».

На підтвердження успішного використання *додаткових* інформаційних джерел наведемо конкретний приклад із музейної практики.

На адресу музею надійшов запит про підтвердження місця поховання **Купріяна Григоровича Чухомця**, 1909 р. н., уродженця Сквирського району Київської області⁴.

У червні 1943 р. молодший лейтенант К.Г. Чухомець відбув на Північно-Кавказький фронт у 295-й гв. стрілецький полк 96-ї гв. Іловайської стрілецької дивізії. Інформація про його подальший бойовий шлях відсутня.

З Центрального бюро персонального обліку втрат особового складу діючої армії до родини надійшла похоронка про те, що воїн «загинув 9 листопада 1943р.». Співробітники районного військкомату «пояснювали» рідним, що він *зник безвісти* десь поблизу Дніпра. Спроби рідних встановити точне місце поховання воїна виявилися безуспішними...

Після зняття грифа «таємно» з документів обліку втрат та розміщення їх на сайті Об'єднаної електронної бази загиблих воїнів (www.obd-memorial.ru) нащадки молодшого лейтенанта Купріяна Григоровича Чухомця знайшли про нього інформацію. З'ясувалося, що

⁴ Лист-запит № 142/2014.– НМІУДСВ.– НДВ з обліку втрат.

відомості про справжню долю офіцера містилися у кількох облікових реєстрах. В одному з донесень про втрати 96-ї гв. сд писар помилився в написанні імені загиблого й записав його як «Кирила». Отож, замість одного бійця «з'явилося» двоє – «Купріян Григорович» та «Кирило Григорович». При цьому Купріян «зник безвісти»⁵, а Кирило «загинув 9.11.1943р. й був похований на північній околиці *с. Миколаївка Сергівського району Запорізької області*»⁶.

Науковці проаналізували всю знайдену інформацію і дійшли висновку, що ці «два» воїни – одна й та сама особа, проте довести, що боєць похований саме в цьому населеному пункті не змогли, оскільки в зазначеній області не було району з такою назвою...

Використовуючи спеціальні довідники, зокрема «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1941 року»⁷, співробітники музею встановили, що в 1941 р. у Запоріжжі значився Нижньосірогозький район. У 1946 р. ця адміністративно-територіальна одиниця увійшла до складу Херсонської області, а безпосередньо *с. Миколаївка* – до Великолепетиського району цієї ж області.

Додатковий аналіз карт Запорізької та Херсонської областей також підтвердив, що розшукувана братська могила мала зовсім іншу адресу згідно з нинішнім адміністративно-територіальним поділом України – *с. Миколаївка Великолепетиського району Херсонської області*.

Останнім кроком у цій справі став додатковий пошук місця поховання *однополчан* молодшого лейтенанта Чухомця К.Г., загиблих разом із ним в один період та похованих згідно з Донесенням безповоротних втрат в одному місці. Завдяки ретельній роботі, зокрема

⁵ Донесение № 34867 от 16.07.1949 г. об уточнении потерь. Документ розміщено на сайті: www.obd-memorial.ru.

⁶ Донесение № 023229 от 13.12.1943 г. о безвозвратных потерях 96 гв. сд, Документ розміщено на сайті: www.obd-memorial.ru.

⁷ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1941 року. – Київ.: Українське видавництво політичної літератури. – 1947. – 1064 с.

аналізу *кількох* донесень безповоротних втрат 96-ї гв. сд та списків воїнів, похованих на території Запорізької та Херсонської областей, науковці переконалися в достовірності своїх думок. У списку військового поховання в *с. Миколаївка Великоленетиського району Херсонської області* значилися прізвища сімох однополчан розшукуваного, що також було підтверджено даними, вміщеними в Книзі Пам'яті України Херсонській області⁸.

У відповіді на цей запит науковці надали родичам загиблого усі, виявлені під час дослідження, докази щодо поховання Купріяна Чухомця в названому населеному пункті. Також порадили нащадкам звернутися до адміністрації Миколаївської сільської ради з проханням викарбувати прізвище воїна на меморіальній плиті поховання.

Час, що минув після завершення Другої світової війни, може змінити кордони міст і держав, повернути гирла рік і зрівняти «безіменні висоти», позначені на старих картах. Проте він неспроможний викреслити прізвища воїнів (і тих, які вижили, і тих, що полягли) з історії, яку вони творили. Якщо є щире бажання зберегти їхні імена в пам'яті суспільства або повернути їх із Небуття, то безвість відступає. Безперечним доказом цього є представлений варіант пошуку військового поховання, розміщеного на території неіснуючого на сучасній карті України населеного пункту.

⁸ Книга Пам'яті України. – Херсонська обл. – НМІУДСВ. – НДВ з обліку втрат